

به نام خداوند جان و خرد

مقدمه

کتاب ارزندهٔ تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد که آمار خانه به خانهٔ محلات ششگانهٔ مشهد در سال ۱۲۹۵-۶ هجری قمری برابر ۱۸۷۸ میلادی (صد سال قبل از انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ شمسی) است، در زمان حکومت رکن‌الدوله برادر ناصرالدین شاه قاجار در خراسان فراهم آمده است. مدیر و راهبر آمارگیری یکی از دولتمردان دانش‌آموختهٔ مدرسهٔ دارالفنون (از همدوره‌ها و رقبای محمدحسن خان صنیع‌الدوله) به نام «زین‌العابدین میرزای قاجار» بوده است. مؤلف خود را در مقدمه کتابش «بندهٔ کمترین، زین‌العابدین ابن مرحوم شاهزاده حاجی محمدولی میرزا، تربیت یافتهٔ مدرسه مبارکهٔ دارالفنون، از خانه‌زادان حقیقی دولت جاویدنشان و چاکران نواب معظم والا» معرفی کرده است.

او در معرفی کتاب خویش نوشته: «این کتابی است مشتمل بر عدد و سکنهٔ مشهد رضوی مفصلاً و مشروحاً از مرد و زن، کوچک و بزرگ، پیر و جوان، کور و بینا، فقیر و توانگر، عارف و عامی، گمنام و نامی، با ضبط جمیع حرفه‌ها و صنعتها و عدد منازل و مساکن ایشان، که بر حسب امر قدر قرر اقدس همایون شاهنشاه جمجاه فریدون‌فر ابوالمظفر ... و نواب مستطاب اشرف ارفع والا رکن‌الدوله العلیه العالیه والی و فرمانفرمای مملکت خراسان و سیستان فراهم آمده و مرتب گشته ... در سال فرخنده فال «بارس نیل» خجسته تحویل ...» (مقدمهٔ کتاب).

زمان آمارگیری:

پوشیده نیست که «بارس نیل» به معنی سال پلنگ سومین سال از دورهٔ دوازده سالهٔ ترکی - شمسی است. در سالهای ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ هجری قمری که ناصرالدین شاه قاجار سلطنت داشته چهار بار سال «بارس نیل» پیش

آمده، که سه بار آخر آن به ترتیب با سالهای ۳-۱۲۸۲، ۶-۱۲۹۵ و ۸-۱۳۰۷ هجری قمری برابر بوده است. رکن‌الدوله نیز در تمامی عمر خود سه مرتبه والی خراسان شده که زمان حکومت وی به ترتیب سالهای ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۸، ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۱ و ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۸ هجری قمری بوده است. از این میان تنها در دو نوبت اول و سوم حکمرانی او سال «بارس نیل» پیش آمده است. اما نامها و اطلاعات اولین صفحهٔ آمار ساکنین مشهد نشان می‌دهد که کتاب مربوط به بارس نیل اول، یعنی سالهای ۶-۱۲۹۵ بوده است. بنابر اطلاعات صنیع‌الدوله در مطلع الشمس، ابتدا در ربیع‌الاول سال ۱۲۹۳ «نواب والا رکن‌الدوله به ولایت و حکومت خراسان و سیستان منصوب شد». در آن زمان تولیت آستان قدس رضوی با «میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک» بود. اما در سال ۱۲۹۷ میرزا سعیدخان «از تولیت مشهد معزول و به وزارت امور خارجه منصوب، و تولیت با نواب رکن‌الدوله شد و میرزا مصطفی خان ولد مؤتمن‌الملک نایب‌التولیه گردید». در همان سال ۱۲۹۷ هم «حاجی ملا ذبیح‌الله مجتهد مشهد در عرض راه عتبات عالیات به رحمت حق پیوست»^۱.

آنگاه در نیمه سال ۱۲۹۸ حاج میرزا حسین خان سپهسالار اعظم به حکومت خراسان منصوب و در ماه رمضان آن سال وارد خراسان شد. اما در ماه ذی‌حجه درگذشت و دیگر بار «نواب والا رکن‌الدوله مجدداً به حکمرانی خراسان و سیستان و تولیت روضهٔ رضویهٔ منصوب گردید»^۲.

در اولین صفحهٔ آمار شهر مشهد، نام نفر ردیف اول «رکن‌الدوله فرمانفرمای مملکت خراسان و سیستان»،

^۱ - مطلع الشمس، ج ۲، ص ۳۷۸ (به کوشش محمد پیمان، تهران، پیشگام، ۱۳۶۲).

^۲ - پیشین، ص ۳۷۹.

دومین نفر «جناب مؤتمن‌الملک متولی‌باشی آستانه»، سومین «جناب مستشار‌الملک» و هفتمین نفر «جناب آقای حاجی میرزا ذبیح‌الله»، ثبت شده است. در نتیجه، آمار مربوط به سال بارس‌ئیلی بوده که نوروز آن از نیمهٔ ربیع‌الاول سال ۱۲۹۵ هجری قمری آغاز و در اواخر ربیع‌الاول سال ۱۲۹۶ ختم می‌شده است.^۳ و آن درست صد سال شمسی پیش از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ بوده، که شهر مشهد جمعاً ۵۷۲۸۷ نفر جمعیت و نظامی داشته است.

مؤلف کتاب:

مؤلف کتاب، یا فراهم آورندهٔ آمار، یعنی زین‌العابدین میرزا ظاهراً تا سالها بعد همچنان در ملازمت رکن‌الدوله و یار و معین او در بسیاری از امور مهم و فنی بوده است. در سفری که رکن‌الدوله به سال ۱۲۹۹ هجری قمری از مشهد به سرخس و زورآباد و تربت‌جام و تربت‌حیدریه داشته و از دوم ماه رجب آن سال تا نوزدهم شعبان به درازا کشیده، زین‌العابدین میرزا والی را همراهی می‌کرده است. منشی والی که گزارش سفر را می‌نوشته، در آغاز و ذیل فهرست نام «کارگزاران ایالت خراسان» که والی را همراهی می‌کرده‌اند، ابتدا «جناب مستشار‌الملک پیشکار مملکت خراسان» را نوشته و در ردیف ششم «زین‌العابدین میرزای آجودان اردو» را.^۴ پس از آن هم که اردو از مشهد عازم سرخس شده، حسب‌الامر رکن‌الدوله مقرر شده است که «زین‌العابدین میرزای آجودان اردو، که از تربیت یافتگان مدرسهٔ دارالفنون است، اردوی والا را بعدها در منازل عرض راه بر وفق هندسهٔ جنگی طرح نموده و منصوب دارد».^۵

در سرخس نیز «به زین‌العابدین میرزای آجودان اردو مقرر شد که نقشهٔ سرخس قدیمی و سرخس ناصری و محکمهٔ قوشیدخانی را با مقیاس صحیح بردارد. و مشارالیه حسب‌المقرر نقشه‌ها را برداشته، به نظر والا رسانید و مطبوع افتاد».^۶ در زورآباد نیز ابتدا هیأتی مأمور رسیدگی به احوال ترکمانان سالور شدند که در محل خرابه‌های شهر پیشین زورآباد سکونت داشتند. در این هیأت هم زین‌العابدین میرزا حضور داشت که مقرر شد به «قلعهٔ

^۳ - سال ۱۲۹۵ قمری از پنجم ژانویه ۱۸۷۸ میلادی آغاز و در ۲۵ دسامبر همان سال ختم می‌شده است.

^۴ - سفرنامه رکن‌الدوله، به قلم محمدعلی منشی، به کوشش محمدگلبن، تهران، سحر، ۱۳۵۶، ص ۴۷.

^۵ - پیشین، ص ۵۵.

^۶ - همان، ص ۸۵.

زورآباد» روند و «ملاحظهٔ خرابی آن را نموده و خرج آبادی آن را برآورد کرده، نقشهٔ درستی کشیده به نظر والا برسانند». پس از گزارش مزبور بود که والی خود زین‌العابدین میرزا را موظف و مأمور کرد تا «نقشهٔ ارگی که دارای ده برج و دو دروازه و یک باستیان مشرف به شهر و عمارت حاکم‌نشین و سربازخانه و قورخانه و آب انبار و مسجد و حمام و خیابانها و باغچه‌ها باشد» فراهم آورد. وی نقشهٔ مزبور را تهیه و تقدیم حضور والی کرد «که این طرح پسندیدهٔ خاطر والا گردید» و امر به احداث آن شد.^۷ ارگ مزبور اکنون در مجاورت شهر صالح‌آباد، و با نام شهر خرابهٔ زورآباد باقی و برجاست، که شعور سیاسی و قوهٔ ادراک نظامی زین‌العابدین مزبور را هم می‌نمایاند.^۸

می‌دانیم که بلافاصله پس از سفر رکن‌الدوله به سرخس و زورآباد ناصرالدین شاه دومین سفر خود به خراسان را آغاز کرد و در سال ۱۳۰۰ قمری به مشهد رسید. صنیع‌الدوله نیز در همین سفر با همراهی کردن شاه گروهی را گماشته بود تا تاریخ و جغرافیای تاریخی شهر مشهد را تدوین کنند؛ و حاصل کار آن همه بود که با نام *مطلع الشمس فراهم آمد* و تا اکنون مشهورترین و معتبرترین کتاب دربارهٔ شهر مشهد است. نکته جالب توجه آن است که به رغم تهیه این آمار، یا کتاب *نفوس ارض اقدس* در سال ۱۲۹۶ هجری توسط زین‌العابدین میرزا، و در حالی که وی از ارکان حکومت خراسان بوده، حاصل کار و آمار او از نظر صنیع‌الدوله دور نگاه داشته شده است! چون می‌بینیم که او به رغم وجود چنین آماری، از تعداد افراد یا جمعیت شهر مشهد در کتاب *مطلع الشمس* به طور دقیق نتوانسته خبری بدهد و تنها با «تخمین» جمعیت شهر مشهد را «زیاده از پنجاه هزار نفر» نوشته است.^۹ بدین علت گمان می‌رود که زین‌العابدین میرزا عمداً و از سر رقابت با هم مدرسهٔ دارالفنون خود، که عموماً حاصل کار دیگران را به نام خویش در می‌آورده است! نتیجهٔ آمارگیری چهار سال پیش خود از شهر مشهد را در دسترس صنیع‌الدوله قرار نداده است.

به هر روی کار شیرینی که زین‌العابدین میرزای فرهیخته دربارهٔ مشهد انجام داده اولین آمارگیری دقیق از شهری است که دیگران بارها آرزوی آن را داشته اما در حسرتش مانده‌اند.

^۷ - همان، صص ۸۹ تا ۹۱.

^۸ - بنگرید به *زورآباد جام*، مهدی سیدی و...، مشهد، انتشارات محقق، ۱۳۷۳، صص ۷۶ تا ۹۰.

^۹ - *مطلع الشمس*، ۲، ص ۲۴۴.

توضیحات، افزوده‌ها و جمع‌بندیهای مصحح /

دست آورده باشد. لذا در جمع کلی آمار مزبور تنها این ارقام جلب توجه می‌کند^{۱۱}:

تعداد ابواب منازل یا واحدهای مسکونی تهران
 داکین ۷۸۷۲ باب
 کل ابواب مسکونی و شغلی ۴۲۲۰ باب
 ۱۲۷۷۲ باب

در آمارگیری مزبور نام همه صاحبان منازل مسکونی و واحدهای شغلی به تفکیک محلات پنج‌گانه تهران نوشته شده است، اما نه به صورت آماری و جدولی بلکه به صورت خطی و منثور.

دومین آمارگیری کشور، از نظر زمانی، در ماه رجب سال ۱۲۸۳ قمری برابر با ۱۸۶۶ میلادی توسط کدخدایان محلات پنج‌گانه شهر مشهد صورت گرفته که تنها جمع ابواب مسکونی و شغلی هر محله شهر، و جمع کل را به صورت زیر اعلام کرده‌اند:

۷۲۸۶	دریند	محلہ سرشور	جمعی عالی‌شان کدخدایان
۸۳۹	“	محلہ سراب	“ کدخدا غلامرضا
۲۹۱	“	محلہ چهارباغ	_____
۱۳۸۴	“	محلہ نوغان	جمعی عالی‌شان حاجی یعقوب
۱۲۸۸	“	محلہ خیابان سفلی	“ کربلایی رحیم‌کدخدا
۱۱۰۸۸	دریند	جمع	

مساجد ۱۶۷ باب / مدارس ۱۹ باب / حمام ۴۷ باب /
 آب‌انبار ۵۶ باب

کدخدایان ارض اقدس، به تاریخ ۲۸ رجب سنه ۱۲۸۳
 الراجی حسنعلی^{۱۲}

شش ماه بعد که ناصرالدین شاه برای اولین بار به خراسان آمده (ماه صفر ۱۲۸۴) دیگر بار کدخداهای محلات شهر آماری تقریبی از جمعیت و واحدهای مسکونی به دست آورده و تقدیم شاه کرده‌اند، که تا حدودی مکمل آمار پیشین شده است. آنها کل خانه‌های شهر را حدود ۷۶۰۰ باب و جمعیت آن را تقریباً ۶۰/۰۰۰ نفر گزارش کرده‌اند.^{۱۳} در نتیجه می‌توان گفت که در سالهای ۱۲۸۳ قمری جمعیت و تعداد منازل و واحدهای شغلی شهر مشهد بدین قرار بوده است:

جمعیت یا نفوس شهر حدود ۶۰/۰۰۰ نفر

^{۱۱} - بنگرید به *آمار دارالخلافه تهران*، به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه، تهران، نشر تاریخ ۱۳۶۸ شمسی، صص ۳۷ تا ۳۴۰ (خلاصه آمار در صفحات ۹-۳۷ و شرح آن در صفحات بعد)

^{۱۲} - اصل آمار در مجموعه *ناصری* ثبت است که در کتابخانه وزارت دارایی نگهداری می‌شود؛ بنگرید به *مشهد طوس*، محمدکاظم امام، کتابخانه ملک تهران، ۱۳۴۸، ص ۱۹۸.

^{۱۳} - بنگرید به *روزنامه سفر خراسان*، تحریر علی‌نقی حکیم‌الممالک، تهران، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۶، ص ۱۸۹.

نگاهی به سابقه آمارگیری در ایران (تهران و

مشهد)

در این جا بی‌مناسبت نخواهد بود که به منظور درک جایگاه و اهمیت آمارگیری سال ۱۲۹۵ شهر مشهد نگاهی به سابقه امر در دیگر شهرهای ایران بیفکنیم. از آنچه تاکنون شناسایی و منتشر شده چنین بر می‌آید که تا پیش از اقدام زین‌العابدین میرزا در مشهد، دو بار طی سالهای ۱۲۶۹ و ۱۲۸۴ قمری در تهران از منازل و داکین شهر و نفوس آن آمارگیری شده است. در شهر مشهد هم برای اولین بار در سالهای ۱۲۸۳ و ۱۲۸۴ توسط کدخدایان محلات آماری کلی از منازل و دربندهای ابواب شغلی و نیز جمعیت شهر گرفته شده است. ظاهراً هم نهضت آمارگیری عمدتاً از زمان صدارت میرزا حسین‌خان سپهسالار (۱۲۸۸-۱۲۹۷ ق) جدی شد؛ چون نوشته‌اند که وی از حامیان جدی سرشماری نفوس و مسکن کشور بوده و طی حکمی از همه نوکران و خدمه دولت خویش خواسته است که «هر کسی در قریه‌ای که ساکن است، اعم از غریبه و بومی، از مرد و زن و صغیر و کبیر، خواه طفل شیرخوار گهواره باشد و یا آنکه پیر مرد صد ساله، خواه غنی باشد و صاحب ملک و علاقه و زارع و کاسب و خوش‌نشین و عمله و بیگانه و صحیح الاعضاء و شل و لنگ و یک چشم، زن باشد یا مرد، زن بی‌شوهر باشد یا طفل یتیم بی‌پدر مادر، رعیت قدیم قریه یا جدیدی که از جای دیگر آمده باشد، به هر صنف و صنعت که باشد مشخص نمایند. و تا ممکن است بوجه تحقیق، والا از روی تخمین سن و سال آنها را بنویسند. و از این حکم احدی مستثنا نیست...»^{۱۰}

ظاهراً زین‌العابدین میرزا دستور العمل سپهسالار را درباره آمارگیری از شهر مشهد به تمامی رعایت کرده است. اما در آمارگیری سالهای ۱۲۶۹ و ۱۲۸۴ تهران که پیش از فرمان سپهسالار انجام شده چندان با فرمان یاد شده انطباقی ندارد. اولین مورد که متعلق به سال ۱۲۶۹ است تنها به دست آوردن تعداد منازل مسکونی و دیگر واحدهای صنفی و تولیدی داخل بارو و دروازه‌های شهر تهران را مدنظر داشته، بی‌آنکه رقمی از جمعیت و نفوس تهران به

^{۱۰} - بنگرید به *فرهنگ ایران زمین*، تهران، زیر نظر ایرج افشار، جلد ۲۰، مقاله «میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله و تشخیص نفوس دارالخلافه»، به اهتمام ناصر پاکدامن، صص ۳۲۴ تا ۳۹۵، ص ۳۲۶-۷.

واحدهای مسکونی
واحدهای شغلی

باب ۷۶۰۰
باب ۳۴۸۸

سومین یا به عبارتی چهارمین آمار توسط یکی از معلمان ریاضی مدرسه دارالفنون به نام «میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله» در تهران و به سال ۱۲۸۴ صورت گرفته، که گذشته از به دست دادن تعداد ابواب یا واحدهای مسکونی و شغلی تهران، جمعیت کل شهر را هم به شرح زیر گزارش کرده است:

کل بیوتات داخل شهر ۸۵۵۷ باب
کل بیوتات بیرون دروازه‌ها ۱۰۲۴ باب
جمع بیوتات داخل و خارج شهر ۹۵۸۱ باب
کل نفوس داخل شهر ۱۴۷۲۵۶ نفر
سپاهیان داخل شهر ۸۴۸۰ نفر
کل رعیت و سپاهی ساکن تهران ۱۵۵۷۳۶ نفر

روش آمارگیری عبدالغفار در سال ۱۲۸۴ بدین صورت بوده که در تمامی محلات و کوچه‌ها و کوچه‌های تهران نام صاحبان منازل و واحدهای شغلی را با ذکر محل دقیق آنها (کوچه و محله) به صورت گزارش منثور و خطی نقل کرده، جمعیت هر واحد مسکونی با ذکر جزئیات هویتی آنها را هم قید و گزارش کرده است. لذا امتیاز آن نسبت به گزارش ۱۲۹۵ مشهد، که مورد توجه ماست، این است که اطلاعات جالبی از جغرافیای تاریخی شهر تهران به دست داده، اما بر خلاف آمار مشهد صورت نموداری ندارد.

بالاخره اقدام زین‌العابدین میرزا پنجمین مورد در کل کشور بوده، که به رغم اهمیت و ابتکار آن متأسفانه تاکنون تقریباً ناشناخته مانده است.^{۱۶} با توجه به ارقامی که برای تعداد مساکن و جمعیت شهر مشهد در سال ۱۲۹۵ گزارش شده بد نیست که نگاهی هم به سابقه گزارشهای جمعیت این شهر از دیرباز تا زمان آمارگیری سال ۱۲۹۵ داشته باشیم، که در پی ملاحظه خواهد شد.

تاریخچه جمعیت شهر مشهد

ظاهراً قدیم‌ترین خبر از جمعیت مشهد را سرجان ملکم انگلیسی در اوایل عهد قاجار نقل کرده، که نوشته است مشهد بیشترین جمعیت و سکنه را در زمان نادرشاه افشار داشته که حدود ۶۰۰۰۰ خانوار بوده است. پس از آن نیز در عهد قاجار عموماً با حدس و گمان ارقامی برای جمعیت شهر مشهد توسط خارجیانی که به این شهر سفر کرده‌اند اعلام شده که به شرح زیر می‌باشد:

۶۰۰۰۰ خانوار	در زمان نادرشاه	به روایت سرجان ملکم ^{۱۷}
۵۰۰۰۰ نفر	“ فتحعلی‌شاه	“ “ ماکدونالد ^{۱۸}
۳۲-۴۰۰۰۰ نفر	“ سال ۱۲۳۸ ق	“ “ فریزر انگلیسی ^{۱۹}
۴۵۰۰۰	“ سال ۱۲۳۹ ق	“ “ کانولی ^{۲۰}
۴۰۰۰۰	“ سال ۱۲۴۸ ق	“ “ بارنس ^{۲۱}
۶۰۰۰۰	“ محمدشاه، سال ۱۲۶۱ ق	“ “ فریه ^{۲۲}
۶۰۰۰۰	“ ناصرالدین شاه، سال ۱۲۷۴	“ “ خانیکوف ^{۲۳}
۸۰-۱۰۰۰۰	“ سال ۱۲۷۹	“ “ ایست ویک ^{۲۴}
۶۰۰۰۰	“ سال ۱۲۸۴	کدخدایان محلات شهر ^{۲۵}
۴۵۰۰۰	“ سال ۱۲۹۱	به روایت نیئر ^{۲۶}
۵۷۲۸۷	“ سال ۱۲۹۵-۶	به روایت زین‌العابدین میرزا

چند تن دیگر هم بعد از آمارگیری سال ۱۲۹۵ ارقامی را به روش تخمین برای جمعیت شهر مشهد بیان کرده‌اند که عبارت است از: بیش از ۵۰/۰۰۰ در سال ۱۳۰۰ قمری

^{۱۷} - تاریخ ایران، سرجان ملکم، ترجمه میرزا حیرت، افست تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲، ص ۱۲۶.

^{۱۸} - مطلع الشمس، ج ۲، ص ۱۴.

^{۱۹} - پیشین، ص ۳۷.

^{۲۰} - همان، ص ۳۸. توضیح این که کانولی رقم زوار سالانه مشهد را هم ۵۰ تا ۶۰ هزار نفر نوشته است.

^{۲۱} - سفرنامه بارنز (بارنس)، آکس بارنز، ترجمه حسن سلطانی‌فر، مشهد، آستان قدس، ۱۳۷۳، ص ۵۹.

^{۲۲} - مطلع الشمس، ج ۲، ص ۴۱. وی رقم زوار سالانه را هم ۳۰۰۰۰ نفر اعلام کرده است.

^{۲۳} - سفرنامه خانیکوف، ترجمه و توضیح دکتر اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه، مشهد، آستان قدس، ۱۳۷۵، ص ۱۱۲، خانیکوف زوار سالانه را هم حدود ۵۰۰۰۰ نفر نوشته است.

^{۲۴} - آستان قدس دیروز و امروز، ؟، مشهد، آستان قدس، ۱۳۵۶، ص ۴۵.

^{۲۵} - که شرح آن گذشت.

^{۲۶} - آستان قدس دیروز و امروز، ص ۴۵.

^{۱۴} - این رقم از تفریق ۱۱۰۸۸ (کل دربندهای مسکونی و شغلی شهر) و ۷۶۰۰ باب مسکونی به دست آمده است.

^{۱۵} - برای آمار فوق بنگرید به آمار دارالخلافه تهران، صص ۳۴۱ تا ۳۵۰؛ و فرهنگ ایران زمین، ج ۲۰، مقاله «عبدالغفار...»، صص ۳۲۸ تا ۳۹۵.

^{۱۶} - تا آن جا که نگارنده آگهی دارد تنها یک‌بار در سال ۱۳۴۴ در مجله وحید و با نام «کتابچه نفوس ارض اقدس» در ۵ صفحه به معرفی آن پرداخته شده است (شماره مسلسل ۲۷، سال سوم، صص ۹-۲۶۵). دیگران هم گاه تنها اشاره‌ای به این آمار کرده‌اند (از جمله مرحوم تقی بینش).

می‌نمایند افزوده‌هاست. نیز در متن اصلی ترتیب ستونها بدین قرار است که ابتدا نام صاحب منزل را نوشته و بعد یک ستون برای ذکر نوکران دولت یا آستانه، ستونی برای رعایا، ستون بعد را برای تعداد مردان خانه، و دیگر ستون را برای تعداد زنان گشوده است. ستونهای بعدی هم به ثبت تعداد پیران، جوانان، ذکر رعایای پیشه‌ور (صانعین)، اغنیاء، فقرا، تعداد پسران، دختران، اطفال شیرخوار (رضیع)، مجاورین و ناقصین هر خانواده اختصاص یافته است. اما ما جای بعضی ستونها را به صورتی که در متن دیده می‌شود تغییر داده‌ایم. بدین صورت که پس از ستون رعایا، ستونهای مربوط به صانعین (پیشه‌وران)، اغنیاء و فقرا را قرار داده‌ایم، و بعد همه ستونهایی که ترکیب جمعیتی را می‌نمایند (مثل: مردان، زنان، پیران، جوانان و اطفال) در پی هم قرار گرفته‌اند. بر خلاف متن اصلی که جمع ستونها را در بالا آورده، ما جمعها را در آخرین سطر و انتهای صفحه نقل کرده‌ایم. بقیه موارد عیناً همانند اصل متن است.

با توجه به آنچه گذشت ملاحظه خواهد شد که مؤلف یا گردآورنده آمار تنها دو نوع جمع برای همه موارد کتاب داشته است، یک بار در اولین سطر از اولین صفحه آمار کتاب جمع همه ارقام ستونهای پانزده‌گانه خود را که به کل شهر مربوط بوده آورده است؛ در هر صفحه هم جمع مربوط به پانزده ستون را در اولین سطر زده است. بنابراین بقیه جمعهایی که ما فراهم آورده‌ایم در خود کتاب دیده نمی‌شود. بدین جهت جمع‌بندیهایی که پس از این مقدمه به رؤیت می‌رسد بهره‌وری از این آمارنامه ارجمند را دو چندان می‌کند.

جمعهای مؤلف در آغاز کتاب متأسفانه در همه موارد منطبق با واقعیت ارقام مربوط نیست. بدین سبب در بعضی موارد جمعهای به دست آمده توسط ما با جمع خود کتاب برابر نشده است. و گمان می‌کنیم جمعهای به دست آمده توسط ما به واقع امر نزدیک‌تر باشد.

توسط صنیع‌الدوله،^{۲۷} ۴۵۰۰۰ نفر در سال ۱۳۰۷ توسط لردکرزن،^{۲۸} ۶۰۰۰ نفر (؟) و ۳۰۰۰۰ زوار سالانه در سال ۱۳۱۱-۱۵ قمری توسط کلنل بییت انگلیسی،^{۲۹} و ۸۰/۰۰۰ نفر در سال ۱۳۲۵ قمری توسط رنه دالمانی.^{۳۰}

مشخصات کتاب و روش کار آمارگیرنده

ظاهراً از کتاب نفوس ارض اقدس تنها یک نسخه اصل باقی است، که در سال ۱۳۱۸ شمسی توسط آقای امینی مجدی اهداء به کتابخانه مجلس شده و تحت شماره ۲۱۳۲ در کتابخانه ملک تهران نگهداری می‌شود. تصویری از نسخه مزبور با شماره ۳۸۶۰۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است، که نگارنده همان نسخه را مورد استفاده قرار داده است. نسخه اصل با خط نستعلیق نسبتاً خوش در ۲۲۶ صفحه به ابعاد ۲۹×۲۱ سانتیمتر تحریر شده است.

روش آمارگیری چنان که در متن دیده می‌شود چنین بوده که از محله اعیان‌نشین و غربی سراب شروع شده و در جهت خلاف حرکت عقربه‌های ساعت از غرب به جنوب و شرق و شمال پیش رفته و هر شش محله قدیمی و مشهور مشهد را که شامل: سراب، سرشور، عیدگاه، پایین‌خیابان، نوغان و بالاخیابان بوده در بر گرفته است. آمار هر محله از صفحه‌ای نو شروع شده و در تمامی صفحات مربوطه نام محله در بالا ذکر گردیده است. ستونهای پانزده‌گانه تقریباً به همان صورتی است که در متن ما دیده می‌شود، الا چند تفاوت که با اصل دارد.

در اصل صفحات متن، ستون اولی که ما به شماره ردیف افراد اختصاص داده‌ایم وجود ندارد. جمع افراد هر خانواده هم که از مجموع افراد زن و مرد (یا پیر و جوان) به اضافه تعداد پسران و دختران و اطفال آن خانواده به دست می‌آید در اصل کتاب تحریر نشده است. در نتیجه آخرین ستون صفحات، که جمع افراد هر خانواده را

^{۲۷} - بنگرید به توضیح شماره ۹.

^{۲۸} - *ایران و قضیه ایران*، لردکرزن، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۲۲۸. وی زوار سالانه شهر را هم ۵۰۰۰ نفر دانسته است.

^{۲۹} - *سفرنامه خراسان و سیستان*، کلنل بییت، ترجمه قدرت‌الله روشنی و مهرداد رهبری، تهران، یزدان، ۱۳۶۵، ص ۳۰۴ و ۳۰۷.

^{۳۰} - *از خراسان تا بختیاری*، هانری رنه دالمانی، ترجمه فره‌وشی، تهران، چاپ گیلان، ص ۶۱۸. وی زوار سالانه را هم ۵۰/۰۰۰ نوشته است.

جدول شماره (۱)
جمع کل جمعیت، مشاغل و امکانات شهر مشهد
بر اساس آمار متن کتاب

محلّه عنوان	سراب	سرشور	عیدگاه	پایین خیابان	نوغان	بالا خیابان	نظامیان ارگ و قراولخانه‌ها	جمع کل در شهر مشهد	باب
کل خانه‌ها	۱۲۵۷	۱۱۱۹	۱۳۷۹	۱۵۸۵	۱۴۴۵	۸۸۱		۷۶۶۶	باب
نوکران	۳۲۴	۲۹۶	۴۲۴	۱۶۵	۲۱۹	۱۲۹		۱۵۵۷	خانوار
رعایا	۹۳۳	۸۲۳	۱۱۴۵	۱۴۲۰	۱۱۹۷	۷۵۰		۶۲۶۸	خانوار
پیشه‌وران	۵۵۷	۶۵۱	۸۲۸	۱۱۲۳	۱۰۳۳	۵۳۵		۴۷۲۷	خانوار
مردان	۳۳۰۸	۲۷۲۴	۳۰۷۷	۳۴۱۲	۳۰۸۰	۱۷۶۹		۱۷۳۷۰	نفر
زنان	۳۶۹۱	۳۱۶۷	۳۶۸۳	۳۹۴۲	۳۵۰۷	۲۰۵۹		۲۰۰۴۹	نفر
پسران	۱۲۴۷	۱۴۳۰	۱۶۵۹	۱۵۲۳	۱۵۵۸	۸۸۱		۸۲۹۸	نفر
دختران	۱۲۳۸	۱۱۹۹	۱۵۴۹	۱۴۰۶	۱۴۱۱	۸۴۴		۷۶۴۷	نفر
اطفال	۳۶۳	۲۲۸	۳۴۶	۴۴۷	۳۹۵	۳۲۸		۲۱۰۷	نفر
جمع کل جمعیت	۹۸۴۷	۸۷۴۸	۱۰۳۱۴	۱۰۷۲۹	۹۹۵۱	۵۸۸۱	۱۸۰۰	۵۷۲۷۱	نفر
پیران	۲۱۱۶	۱۸۰۲	۲۰۸۷	۲۳۰۹	۱۹۸۴	۱۱۸۰		۱۱۴۷۸	نفر
جوانان	۴۸۸۳	۴۰۸۹	۴۶۷۳	۵۰۴۵	۴۶۰۳	۲۶۴۸		۲۵۹۴۱	نفر
اغنیاء	۲۲۷	۱۹۰	۳۲۸	۱۷۱	۲۰۵	۵۴		۱۱۷۵	خانوار
فقرا	۱۶۷	۱۲۴	۱۴۳	۲۴۷	۲۲۶	۸۲		۹۸۹	خانوار
متوسطین	۸۶۳	۸۰۵	۹۰۸	۱۱۶۷	۱۰۱۴	۷۴۵		۵۴۹۴	خانوار
مجاورین	۲۸۵	۱۲۰	۲۰۱	۱۵۰	۴۱	۷۹		۸۷۶	خانوار
ناقصین	۷	۳	۵	۶	۱۰	۱۰		۴۱	نفر
مدرسه	۲	-	۲	۱	۶	۱		۱۲	باب
مسجد	۱۴	۹	۱۶	۲۲	۱۷	۱۶		۹۴	باب
تکیه	۱۴	۱۰	۱۷	۹	۶	۳		۵۹	باب
کاروانسرا و تیمچه	۵	۴	۹	۱۶	۱۴	۱		۴۹	باب
حمام	۱۵	۹	۷	۶	۸	۴		۴۹	باب
آب انبار	۱۰	۱۰	۸	۷	۸	۸		۵۱	باب
کارخانه‌های شعربافی و ...	۱۲	۲۰	۲۸	۵۶	۱۸	۳		۱۳۷	باب
باغ	۲۱	۱۳	۱۴	۵	۱۲	۳۲		۹۷	باب
سایر کارخانه‌های داخل شهر، از قبیل شیشه‌گری، کاشی‌سازی، پبله‌کشی، کوزه‌گری، دباغی و غیره									
نظامیان، شامل فوج فردی که در ارگ بوده‌اند، فوج چهارم تبریز در شهر، و قراولخانه‌های شهری، جمعاً به تعداد									
عدد	۲۵۲								
نفر	۱۸۰۰								

جدول شماره (۲)

مقایسه آمار مندرج در صفحه اول کتاب با آمار برآمده از متن آن

ملاحظات	تفاوت	حاصل جمعهای متن	جمعهای مؤلف	
چون ما به منازل شماره ردیف داده‌ایم، عدد ۷۶۶۶ صحیح است.	-۲	۷۶۶۶	۷۶۶۸	کل خانه‌ها
اختلاف کم است اما جمع مؤلف با جمع مردان + زنان + پسران + دختران +	-۱۶	۵۷۲۷۱	۵۷۲۸۷	کل جمعیت

توضیحات، افزوده‌ها و جمع‌بندیهای مصحح /

اطفال وی اختلاف زیادی دارد.				
چون بسیاری کسان هم رعیت خوانده شده‌اند و هم نوکر و یا نه این و نه آن،	+۲۷۸	۱۵۵۷	۱۲۷۹	نوکران
بروز این اختلاف رقمها طبیعی است. ضمناً جمع الفبایی پیشه‌وران هم رقم	+۹۵۴	۶۲۶۸	۵۳۱۴	رعایا
۴۶۰۴ شده است.	-۸	۴۷۲۷	۴۷۳۵	صانعین
اختلاف کم و قابل چشم‌پوشی است.	-۲۷	۱۱۷۵	۱۲۰۲	اغنیاء
اختلاف کم و قابل چشم‌پوشی است.	-۱۷	۹۸۹	۱۰۰۶	فقراء
چون جمع مردان + زنان باید مساوی پیران + جوانان باشد و جمع این مورد (مردان + زنان یا پیران + جوانان) با تعداد پسران + دختران + اطفال جمعیت کل را تشکیل می‌دهد، جدول زیر تفاوت دو آمار را می‌نمایاند.	+۳	۱۷۳۷۰	۱۷۳۶۷	مردان
	+۳	۲۰۰۴۹	۲۰۰۴۶	زنان
	+۱۹۱۸	۱۱۴۷۸	۹۵۶۰	پیران
	-۱۳	۲۵۹۴۱	۲۵۹۵۴	جوانان
	+۴۸۳	۸۲۹۸	۷۸۱۵	پسران
	-۱۵۸	۷۶۴۷	۷۸۰۵	دختران
	+۹	۲۱۰۷	۲۰۹۸	اطفال
	+۵۱	۸۷۶	۸۲۵	مجاورین
	+۱	۴۱	۴۰	ناقصین

جدول شماره (۳)

مقایسه آمار مربوط به کل جمعیت

جمع کل	نظامیان شهر	پسران + دختران + اطفال	پیران + جوانان	مردان + زنان	
۵۶۹۳۱	۱۸۰۰	۱۷۷۱۸	۳۵۵۱۴	۳۷۴۱۳	آمار مؤلف
۵۵۰۳۲					
۵۷۲۷۱	۱۸۰۰	۱۸۰۵۲	۳۷۴۱۹	۳۷۴۱۹	آمار متن
قابل ملاحظه است	۰	۳۳۴	۱۹۰۴	۶	اختلاف

فوج فردی	۱	که مُتعمِل حفظ و حراست هستند و در قراولخانه‌های ارگ متوقفند
فوج چهارم تبریز	۱	که مشغول حفظ و حراست شهر هستند و در قراولخانه‌های شهر متوقفند.
قراولخانه‌های ارگ	۲	
توپچیان	۱۰۰	که در میدان توپخانه مشغول خدمت و متوقفند.
قراولخانه‌های شهر	۳۵	
جمع نفرات	۱۸۰۰	نفر

توضیح: مطالب فوق برگرفته از آخرین صفحه کتاب است

جدول شماره (۴)
ناقصین شهر به تفکیک محلات

فوج بیماری	محله سراج	سرتشور	پدگاه	تپین خیابان	توغان	بالا خیابان	جمع
مرد کور	۱ (پسر)	-	-	-	۱	-	۲
اعمی	۳	-	۱	۱	-	-	۵
عاجز	۱	۱	-	۱	۱	۵	۹
کور	۱	-	۲	۱	۴	۲	۱۰
چلاق پیر	-	۱	-	-	-	-	۱
پسر خنتی	-	۱	-	-	-	-	۱
زن عاجز	-	-	۱	۱	-	-	۲
پسر دیوانه	-	-	-	۱	۱	-	۲
شل	-	-	-	۱	-	-	۱
دختر کور	-	-	-	-	۱	-	۱
شل و کور	۱	-	-	-	۱	-	۲
زن کور	-	-	-	-	۱	۱	۲
لنگ	-	-	-	-	-	۱	۱
مرد شل	-	-	-	-	-	۱	۱
نامعلوم	-	-	۱	-	-	-	۱
جمع	۷	۳	۵	۶	۱۰	۱۰	۴۱

جدول شماره (۵)
به تفکیک انواع بیماری

تیمی	چلاق	سرتشور	دیوانه	شل و کور	شل	عاجز	کور	لنگ	نامعلوم	جمع
۵	۱	۱	۲	۱	۲	۱۱	۱۶	۱	۱	۴۱

جدول شماره (۶)
تعداد و کیفیت قشون و نیروهای انتظامی که عمدتاً در ارگ بوده‌اند

عنوان	تعداد واحد	توضیح